

IVAN CANKAR - pisatelj vseh slovencev

France Bernik

Če danes rečemo ali slišimo ime Ivana Cankarja, imamo ob tem najrazličnejše predstave. Nekateri pomislijo na Cankarjevo Erotiko, pesniško zbirko in pisateljevo prvo knjigo, ki je doživela žalostno usodo, drugi se spominjajo na Hlapca Jerneja in njegovo pravico ali katero od pisateljevih družbenokritičnih dram, tretji vedo nekaj o Cankarjevem političnem delu in njegovi kandidaturi na prvih državnozborskih volitvah s splošno volilno pravico v stari Avstro-Ogrski leta 1907, vsi pa se nedvomno strinjajo v tem, da je Cankar največji slovenski pisatelj. In ko smo se nocoj zbrali na Vrhniki ob 115-letnici njegovega rojstva, se nam ponuja priložnost, da se vprašamo, v čem je veličina tega pisatelja, kaj je tisto, kar ga dela nedosežnega, neminljivega za nas in zanamce?

Preden poskušamo odgovoriti na postavljeno vprašanje, kaže na hitro omeniti nekaj dejstev iz njegovega kratkega, na zunaj ne posebno zanimivega življenja. Rojen je bil Cankar na jutrišnji dan, rekli smo pred 115 leti, v številni družini siromašnega krojača in bajtarske hčere kot osmi izmed dvanajstih otrok, štirje so umrli že v otroških letih. Zgodaj je občutil pomanjkanje in revščino, bil je, kakor sam pravi, večkrat lačen kot sit, zato je imel oči tudi za socialno stisko drugih ljudi. Že v gimnazijskih letih je spoznal krivičnost družbene ureditve in brez upoštevanja tega dejstva ni mogoče razumeti velikega dela njegove literature, ne njegovega političnega prepričanja zlasti v dunajskem času. V Ljubljani je Cankar leta 1896 končal realko, eno leto za svojimi sošolci, saj je moral ponavljati maturo, t.j. zrelostni ali zaključni izpit na srednji šoli, preden se je lahko vpisal na univerzo. Jeseni 1896 je odšel prvič na Dunaj, vendar kot študent ni uspel na tehniški fakulteti, niti na romanistiki in slavistiki dunajske univerze, zato se je po pol leta vrnil domov. Ves in scela se je namreč zapisal umetnosti. Odločil se je za poklic pisatelja, ki mu je obljubljal največjo možno notranjo zadovoljstvo, a je hkrati zahteval veliko odpovedovanja in samodiscipline, ki pa je pisatelj ni bil sposoben doseči, saj ga je poudarjena čustvena komponenta njegove človeške narave nenehno pehala v improvizirano, bohemsko neurejeno življenje. Jeseni 1898 je drugič odpotoval na Dunaj, kjer je z redkimi presledki bival kot poklicni pisatelj dobro desetletje, do zgodnje jeseni 1909, in ta čas predstavlja najbolj plodno obdobje njegove ustvarjalnosti.

Bolj kot v Ljubljani je Cankar na Dunaju pisal ob pobudah modernih evropskih literarnih smeri, sprva pod vplivom dekadence in impresionizma, potem simbolizma, ob stalni navzočnosti realistične estetike, ki je bila in ostala ena osrednjih sestavin pisateljeve umetnosti in umetnosti drugih predstavnikov naše moderne. Hkrati z že omenjeno **Erotiko** (1899) je v tej zvezi treba imenovati vsaj še **Vinjete** (1899), zbirko črtic in novel, ter povesti **Popotovanje Nikolaja Nikiča** (1900) in **Tujci** (1901). Prevladujejo avtobiografski motivi, izrazito subjektivna občutja, izražena v noveli, artistično dognani, močno izniansirani metaforiki. V prvih dunajskih letih, v **Knjigi za lahkomišelné ljudi** (1901), zbirki novel in povesti, zasledimo tudi odmeve nemškega misleca in pesnika Fr. Nietzscheja, njegovo filozofijo močne osebnosti in volje do moči. Toda že leta 1900 je prišlo do pomembnega zasuka v Cankarjevi književnosti. Pisatelj je zavrnil moderne literarne smeri, zlasti dekadenco, ker je spoznal, da je smiselna samo družbeno reformatorska in kritična umetnost, kakršno sta ustvarjala vrhunska ruska realista Gogolj in Tolstoj, ali velikani še bolj oddaljene estetske in etične literarne tradicije - klasični Goethe, Shakespeare v renesansi in dramatik grške antike.

Skoraj vse dunajsko obdobje je Cankar stanoval v proletarskem šestnajstem okraju avstroogrske prestolnice, v Ottakringu, v trdnjavi socialne demokracije, in že zato, še bolj pa zaradi svoje socialne pripadnosti in bridkih življenjskih izkušenj v mladosti je postal član jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Iz svobodo-miselnega liberalizma gimnazijskih let mu ni bilo težko napraviti takega razvoja in sprejeti socialnodemokratsko prepričanje, tembolj ker je bila ta stranka strpna do svojih članov in njihovega individualnega pogleda na svet, tudi do religije, kar za naslednice te stranke v naši polpreteklosti ne bi mogli trditi. Na splošno se je pri nas v zadnjih nekaj desetletjih precenjevala vloga politike v Cankarjevem življenju in njegova socialnodemokratska usmerjenost, s tem pa tudi pisateljeva družbeno angažirana umetnost v dunajskem času. Uradna ideologija povojne oblasti - ne literarna veda - je Cankarjevo kritiko slovenske družbe na začetku našega stoletja razumela enostransko, kot kritiko zgolj zunanje družbenopolitične stvarnosti in jo neredko brez ustreznega dokaznega gradiva izvajala iz pisateljeve domnevne marksistične miselnosti. Sklicevala se je zlasti na glavna pripovedna dela tega časa, na roman **Martin Kačur** (1906), novelo **Hlapec Jernej** in njegova pravica (1907), **Zgodbe iz doline šentflorjanske** (1908), zbirko socialnih črtic in povesti **Za križem** (1907) ter na drame **Za narodov blagor** (1901), **Kralj na Betajnovi** (1902) in **Hlapci** (1901). V resnici Cankarjeva satira v teh in nekaterih drugih delih ni napadala samo tako imenovanih družbenih razmer, ki so povzročale socialno

revščino in iz njih izhajajoče tragične usode širokega sloja ljudi na Slovenskem in drugod v avstrijskih deželah. Cankar je v tem času razkrival zlasti nenačelnost, dvoletnost, koristoljubje in korupcijo našega političnega življenja pa tudi individualne nečednosti posameznikov - hinavščino, klečeplastvo, svetohlinstvo, med drugim lažno pobožnost v povesti iz vrhniškega okolja **Aleš iz Razora** (1907), skratka človeške lastnosti, ki jih ne moremo posplošeno razlagati iz sociološkega ali zgodovinskega zornega kota ter izvajati iz družbenih razmer, saj sodijo v psihologijo posameznikov in socialnih skupin. V veliki meri so te lastnosti odvisne od prirojenih notranjih nagnjenj in osebnih, celo najintimnejših nazorov posameznikov. Pisateljeva kritika slovenske družbe ima tako v marsičem občečloveška, strogo etična izhodišča. O tem nas prepričujejo tudi Cankarjeva pripovedna dela z drugačno tematiko, njegove ljubezenske, avtobiografske in druge pripovedi, v katerih je močno navzoča pisateljeva poudarjena, v slovenski književnosti edinstvena moralna občutljivost. Seveda Cankar slovenske družbe in njenih socialnih, političnih in moralnih slabosti v tem času ni samo nepopustljivo zavračal, temveč se je z domovino hkrati čustveno istovetil, kar je značilno zanj, saj je kot umetnik vedno želel povedati, kakor sam pravi, "s hudobno besedo nekaj nadvse ljubega". Poleg tega se je pri osrednjih pripovednih delih dunajskega časa, n.p.r. v kratkih romanih **Hiša Marije Pomočnice** (1904) in **Nina** (1906), pomaknil v ospredje motiv hrepenenja, ki se mestoma izraža v precej abstraktnih pojavnih oblikah in se približuje že nadčutni resničnosti ali transcendenci, kar ni združljivo z materialističnim pojmovanjem sveta. Ne glede na to se je obdobje Cankarjeve bojevitve družbenosocialne umetnosti, polne obtoževanja in neprizanesljive satire, bližalo koncu in nekako zaključilo s pisateljevim odhodom z Dunaja in njegovo stalno vrnitvijo v Ljubljano leta 1909.

Na meji med dunajskim in zadnjim oziroma ljubljanskim Cankarjevim obdobjem stoji njegova osrednja drama **Hlapci** (1910), sporna in protislovna predvsem za tiste, ki ne vidijo v njej temeljnega zasuka v pisateljevi umetnosti. Odpoved velikemu, a neuresničljivemu projektu, da bi iz hlapcev napravil razsvetljene, pokončne ljudi, navda glavnega junaka drame sprva sicer z nedvoumnim pesimizmom, celo z obupom, vendar se mu naposled odkrije svet individualnih vrednot, ki bi ga utegnile rešiti pred nesmiselom bivanja. Poglavitni vzrok za tak preobrat v Hlapcih pa je lik matere oziroma njena smrt, ki spodbudi junaka drame učitelja Jermana, da se zamisli nad ideali materinega življenja, tudi nad njeno vernostjo, ki se ji je bil odtujil. Mati, vsežrtvujoča, do samopozabe nesebična žena je sploh ena osrednjih oseb Cankarjeve umetnosti, vsekakor pa tista med njimi, ki navdihuje pisateljevo etično rahločutnost in ga navaja k premišljanju o eksistencialnih temeljih lastnega življenja. Sicer najdemo v ljubljanskih letih še nekaj motivov in idej pisateljeve dunajske proze, skoraj povsem pa se umakneta iz nje družbena kritika in satira. Kolikor se Cankar zdaj loteva socialnih tem, daje prednost izseljevanju kmečkega življa v tujino, zlasti v Ameriko konec prejšnjega stoletja, vendar odkriva ob pronicljivi analizi slovenskega narodnega značaja, ob naivnem slepljenju s hrepenjenjem in brezumnim veseljaštvom tudi pozitivne strani v odnosu našega človeka do sveta, tako v povesti **Kurent** (1909) kot v **Zgodbi o dveh mladih ljudeh** (1911). Močno je v tem času zastopana avtobiografska tematika, bodisi v obliki neposrednih spominov na otroštvo in mladost kot v **Mojem življenju** (1913/14) ali pa tako, da se realna doživetja iz preteklosti izpovedujejo v domišljijah, najbolj celovito v povesti **Grešnik Lenart** (1914/15).

Izjemno dejavnost pokaže Cankar v letih pred prvo svetovno vojno in deloma tudi med vojno kot publicist in predavatelj. Ob tedaj splošnem navdušenju za novo jugoslovansko državo, ki je nastajala na ruševinah nekoč mogočnega avstroogrškega imperija, kaže zlasti poudariti pisateljevo neomajno privrženost slovenstvu. Nekam preveč smo dolgo zamolčevali tisto Cankarjevo izjavo v predavanju Slovenci in Jugoslovani iz leta 1913, v kateri opozarja na sorodnosti in razlike z južnimi Slovani in poudarja našo globjo povezanost s Srednjo Evropo: "Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu". Leto dni pozneje, spomladi 1914, tik pred začetkom prve svetovne vojne pa je svojo vizijo zedinjenja v novi državi še natančneje opredelil. Enemu svojih mladih somišljenikov Janku Omahnu je dejal: "Našo lepo Slovenijo... našo lepo veliko Slovenijo pa bomo pri tem združenju kar ogradili z visokim zidom, iz samega kamna sestavljenim. In potem bo to naše valovito gričevje oznanjalo vsem naš veliki dan in bele cerkvice na njem bodo v pritrkovanju prepevale naš veliki praznik!... In bela Ljubljana bo njeno glavno mesto z vsem žarom in močjo!". Nedvomno bolj za šalo kot zares je še pristavil: "Ne, Vrhnika naj bo glavno mesto!.. Ja, in zakaj naj bi Vrhnika ne mogla biti glavno mesto in zakaj ne bi tam imeli župana cele Slovenije?" (Obiski pri Ivanu Cankarju, Maribor 1969, 100-101). Kako močno je bil Cankar navezan na rojstni kraj, v zadnjih letih še posebej, ko se v predstavnih domišljijah ni vračal samo v svoje nič kaj prijazno otroštvo in mladost, temveč tudi v splošno ozračje tega časa, potrjujejo naposled **Podobe iz sanj** (1917), zadnja njegova knjiga in zadnje besede v njej. Ko je namreč pisatelja med prvo svetovno vojno, v "letih strahote", obiskala smrt in ga vprašala, kako je živel in koga bo poklical na pomoč pred "pravičnim sodnikom", je iztisnil iz sebe tri vrednote: Mati, Domovina, Bog. Ta njegova oporoka izraža s pretresljivim sporočilom celotne knjige veliko upanje v prihodnost slovenske zgodovine. In glede na povedano potrjuje, kako vseobsežno duhovno dediščino, pravi kozmos idej in

čustev, satire in ljubezni, prizorov iz resničnega življenja in sanjskega sveta je zapustil pisatelj vsem Slovencem različnih svetovnih nazorov, njihovim sedanjim in prihodnjim rodovom v spomin in opomin.

(Govor v Cankarjevem domu na Vrhniki, 9. maja 1991)